

М. М. Шумило

кандидат юридичних наук

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
науковий співробітник

вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01601, Україна

ПЕНСІЙНИЙ ВІК ЯК ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

У статті аналізується пенсійне забезпечення як елемент соціального захисту населення. Визначено поняття пенсії за віком. Досліджується пенсійний вік як елемент юридичного складу пенсії за віком.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсійний вік, пенсія за віком, юридичний факт.

Соціальний захист населення є пріоритетним напрямом внутрішньої політики будь-якої держави. Ефективність державного апарату оцінюється саме за соціально-економічними показниками. На жаль, Україна не займає провідні позиції у згаданих питаннях, а тому і соціальний захист населення загалом та пенсійне забезпечення громадян зокрема має не тільки теоретичну значущість та актуальність, але й необхідність практичного удосконалення.

Питанням пенсійного забезпечення займалась і займається ціла плеяда радянських, російських, українських учених. Серед них слід згадати таких, як Є. І. Астрахан, О. Д. Закін, В. С. Андреев, Р. І. Иванова, М. Л. Захаров, Е. Г. Тучкова, К. М. Гусов, О. Є. Мачульська, В. І. Гушчін, Н. Б. Болотіна, М. І. Сирота, С. М. Прилипка, С. М. Синчук та ін.

Право на пенсійне забезпечення в системі соціального захисту вимагає здійснення правових й організаційних заходів, а також фінансових витрат з боку держави. У сучасному світі пенсійне забезпечення належить до найбільш актуальних і складних проблем. Про це свідчить хоча б такий факт, що немає держави, де б в останнє десятиріччя не проводилася пенсійна реформа. Це рівною мірою стосується як економічно розвинених країн, так і країн з перехідною економікою Центральної та Східної Європи. Причиною реформ стали не лише економічні проблеми і перетворення, а й серйозні соціальні зміни, передусім такі, як зменшення народжуваності, старіння населення, збільшення людей похилого віку, підвищення рівня тривалості життя, скорочення у суспільстві зайнятого населення, безробіття тощо. Все це зумовило збільшення соціальних видатків держав, і як наслідок, виникнення проблеми з наповненням пенсійних фондів [1, с. 56].

Пенсія за віком є основним різновидом пенсій у солідарній системі. Почала формуватися вона у 20-х роках ХХ ст. Російський дослідник історії та теорії пенсійного забезпечення В. С. Аракчєєв [2, с. 183] з цього

приводу зазначає, що пенсія за віком відділилася в окремий вид від пенсії по інвалідності. Старість (вік) розглядалася як окремий випадок непрацездатності, що спричинений станом здоров'я працівника, який досяг певного віку, і прирівнювалась до інвалідності. Так, Положенням про соціальне забезпечення робітників від 31.10.1918 р. [3] пенсії встановлювалися у випадках повної чи часткової тривалої втрати працездатності незалежно від причин, що її спричинили (хвороба, каліцтво, старість, професійне захворювання і т. д.). Ця ідея була конкретизована у Постанові НКП РРФСР від 15.05.1919 р. «Про облік та огляд робітників і службовців, які втратили працездатність у зв'язку з похилим віком» [4]. Так, усім роботодавцям було рекомендовано провести облік всіх робітників і службовців, які втратили працездатність у зв'язку з похилим віком (60 років від народження) і нездатних для подальшого перебування на службі чи роботі. Але цим Положенням ще не було відокремлено пенсію за віком від пенсії по інвалідності. Більше того, навіть із встановленням на законодавчому рівні пенсійного віку Постановою Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР від 5.01.1928 р. «Про надання пенсійного забезпечення старим робітникам підприємств текстильної промисловості» [5, с. 136] для чоловіків — 60, а для жінок — 55 років, цей вид пенсії залишався частиною пенсії по інвалідності у зв'язку з втратою особою працездатності. Необхідний для призначення пенсії трудовий стаж встановлювався однаковий і для чоловіків, і для жінок на рівні 25 років. Тільки з прийняттям Положення «Про пенсії і допомоги за соціальним страхуванням» [6] від 13.02.1930 р. пенсію за віком було виокремлено і присвячено окрему главу, що називалася «пенсії по старості». Це був узагальнений нормативний акт, яким пенсії за віком були *de jure* відділені від пенсії по інвалідності.

Як видно з аналізу нормативно-правових актів радянського періоду, в них використовувався термін «пенсія по старості», у чинному російському пенсійному законодавстві (Закон РФ від 17 грудня 2001 року № 173-ФЗ «Про трудові пенсії в Російській Федерації») використовується цей термін і сьогодні, хоча, як зазначає провідний дослідник термінологічного апарату в сфері соціально-трудоких відносин С. Ю. Гоговіна [7, с. 50], варто використовувати більш «м'який» термін — «пенсія за віком». У пенсійному законодавстві Білорусі використовується термін «пенсія за віком» (Закон Республіки Білорусь «Про пенсійне забезпечення» від 17.04.1992 г. № 1596-XII). Український законодавець відмовився від терміна «пенсія по старості» і з проголошенням незалежності України почав використовувати термін «пенсії за віком», що є абсолютно правильним. Термін «пенсія по старості» з'явився в радянському законодавстві не випадково, оскільки дослідження показали, що більша частина працюючого населення країни за станом здоров'я втрачала працездатність у віці 55 і 60 років (жінки і чоловіки відповідно) [8, с. 30] і тривалість життя була невисокою, тобто пенсійний вік збігався із втратою працездатності, тому використання цього терміна на той час було виправданим і доцільним. Як свідчать статистичні дані, частка населення СРСР, які були старші 60 років, складала у 1920 р. — 6,2 %, у 1925 р. — 5,9 %, а в 1930 р., на момент відділення пен-

сії за віком, знизилася до 5,8 % від загального числа населення [9, с. 45]. Хоча за міжнародними стандартами частка населення пенсійного віку має бути не менше 10 %, про що йтиметься нижче.

Важливим питанням пенсійного забезпечення за віком є поняття пенсії за віком. Це питання було і залишається предметом наукових дискусій.

Дослідник права соціального забезпечення радянського періоду, один із фундаторів галузі права соціального забезпечення В. С. Андрєєв [10, с. 128] пенсію по старості визначав як щомісячні виплати аліментарного характеру із фондів для непрацевдатних, що призначаються довічно у розмірах, які співрозмірні із попереднім заробітком пенсіонера, особам, які займалися у встановлений строк суспільно-корисною діяльністю і досягли визначеного віку.

О. Д. Зайкін [11, с. 137] вважав, що пенсія за віком, саме так він її називав, а не пенсія по старості — це грошові, щомісячні, соціально-аліментарні виплати, що призначаються, незважаючи на стан працевдатності, довічно особам пенсійного віку, які мають необхідний трудовий стаж, і такі що гарантують пенсіонеру охорону рівня життя у розмірах, що співвідносяться з попереднім заробітком і право на заслужений тривалий відпочинок у післятрудоному віковому періоді.

Очевидно, що частина ознак, які характеризували пенсію за віком, втратили свою актуальність, це стосується у першу чергу аліментарного характеру, про який йшлося вище, але основні положення залишилися беззмінними і є актуальними сьогодні.

Провідний російський дослідник теорії права соціального забезпечення О. Є. Мачульська зазначає, що трудова пенсія по старості — це довічна щомісячна виплата, що призначається з метою часткової компенсації втраченого заробітку чи трудового доходу особам, які досягли пенсійного віку та мають встановлений страховий стаж [12, с. 189].

Автори підручника з права соціального забезпечення за редакцією професора К. М. Гусова пенсію по старості визначають як щомісячні грошові виплати, що призначаються громадянам по досягненню ними встановленого пенсійного віку за наявності трудового (загального чи страхового) стажу [13, с. 113].

М. Л. Захаров та Е. Г. Тучкова зазначають, що пенсія по старості — це така пенсійна виплата, що встановлюється у зв'язку з досягненням визначеного віку (віку в повних прожитих людиною роках) і в той же час за наявності відповідного трудового стажу [14, с. 207].

Білоруський науковець І. В. Гуцин зазначає, що пенсія не є оплатою минулої праці і в цьому випадку не є винагородою за живу працю, однак вона несе на собі соціально-виправданний відбиток трудового вкладу, визначаючи матеріальне забезпечення людини, його становище у суспільстві залежно від результатів його правці [15, с. 44].

С. М. Прилипко та О. М. Ярошенко [16, с. 209] дають наступне визначення пенсії за віком — це щомісячна пенсійна виплата з Пенсійного фонду, що призначається довічно особам по досягненні ними пенсійного віку в розмірах, співрозмірних з їх трудовим внеском.

Не менш цікавою є характеристика пенсії І. М. Сироти. За його розумінням — це зароблена працею приватна власність громадянина, право на яку, згідно із ст. 41 Конституції України, охороняється законом [17, с. 142]. Проаналізувавши таке словосполучення, як «зароблена працею», можна зробити висновок, що говорити про це сьогодні є не завжди правильним, бо праця — це засіб, за допомогою якого в особи може, при дотриманні визначених законодавством умов, виникнути право на отримання пенсії, а не її передумова чи ознака. Таке бачення пенсії є спрощеним. Пенсія (матеріальне благо) стає власністю пенсіонера після її отримання у матеріальному еквіваленті «на руки», після чого вона перестає бути об'єктом пенсійних правовідносин, а стає об'єктом права приватної власності, тобто цивільних правовідносин. Тому називати пенсію приватною власністю є некоректним і поверховим.

Виходячи з вищевикладеного, на нашу думку, *пенсія за віком — це різновид пенсійної виплати у солідарній системі, що є регулярним (щомісячним), матеріальним (грошовим) забезпеченням осіб для реалізації своїх прав та свобод, які відповідно до чинного законодавства досягли пенсійного віку та мають необхідний соціально-страховий стаж.*

Цікавим фактом є також те, що пенсія як соціально-правове явище, як матеріальне забезпечення осіб, які в силу фізіологічних особливостей втратили працездатність, виникла спершу в державному секторі, тобто виплачувалася державним службовцям (за вислугу років) і тільки потім була розповсюджена на інші категорії громадян (працівників залізниці, пожежні команди, гірничих інженерів та ін.) [18, с. 256].

Одним із базових елементів юридичного складу цього виду пенсійних відносин є пенсійний вік.

До 1 жовтня 2011 року в Україні пенсійний вік був встановлений на рівні 60 років для чоловіків і 55 — для жінок. Пенсійний вік не переглядався з 1928 року, тобто проіснував більше 83 років, у той час як країни Західної Європи поступово його піднімали. Таким чином, Україна разом з Білорусією, Росією та Узбекистаном мали найнижчий пенсійний вік серед країн-учасниць СНД, не кажучи вже про країни Європейського Союзу. Так, в Азербайджані, Молдові, Туркменістані пенсійний вік становить 62 роки для чоловіків та 57 — для жінок. У Вірменії з 2003 року пенсійний вік досяг 63 років для обох статей. У Казахстані та Киргизстані пенсійний вік становить 63 роки для чоловіків та 58 років для жінок. Це при тому, що середня тривалість життя у країнах СНД залишається невисокою. Так, тільки у Вірменії та Азербайджані вона перевищує 70 років, у Білорусі — 68,5 років, Казахстані — 66 років, Киргизстані, Молдові, Таджикистані — 68 років, Туркменістані — 67 років, Узбекистані — 67 років, у Росії середня тривалість життя у чоловіків — 58 років [12, с. 192]. В Україні ситуація наступна: за офіційною статистикою, середній вік життя українських чоловіків — 62 роки. Однак середня очікувана тривалість життя чоловіків, які досягли 60-річного віку, становить 74,5 роки. При цьому частка осіб понад 60 років у 2010 році становила 20,9 %, що є одним із найвищих показників у світі [1, с. 56].

Для порівняння: середня тривалість життя українських жінок — 74 роки. Середня очікувана тривалість життя жінок, які досягли 55-річного віку, — 79 років. Отже, середньостатистична українська пенсіонерка має шанс отримувати пенсію протягом 24 років — період, рекордний серед усіх розвинутих країн світу [19]. Директор Міжнародного фонду Блейзера (The Bleyzer Foundation) О. Устенко не погоджується, що середньою тривалістю життя чоловіків в Україні варто вважати 62 роки, — мовляв, якщо не враховувати дитячу смертність, то ми вийдемо на середній віковий показник у 74 роки [20]. Тоді як у Європі середня тривалість життя — 79 років. Так, у Німеччині та Великій Британії (пенсійний вік 67 років) тривалість життя становить більше 79 років, у Франції (пенсійний вік 62 роки) тривалість життя більше 80,5 років, Італії (пенсійний вік 65 із подальшим збільшенням до 68 років) тривалість життя 80,2 роки, Іспанії (пенсійний вік 65 років із збільшенням до 67 років) тривалість життя 80 років, тобто у середньому європейці на пенсії перебувають 12–13 років [21].

З 1 жовтня 2011 року набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8.07.2011 р. № 3668 [22], яким було внесено зміни до 22 чинних законів, що в тій чи іншій мірі регулюють пенсійні відносини в Україні. Так, були внесені зміни до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9.07.2003 р. № 1058 [23], що визначала пенсійний вік. Таким чином, особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше 15 років. Для жінок передбачений правовий механізм підвищення пенсійного віку до 60 років.

Таким чином, законодавець, перш за все, підняв пенсійний вік жінкам і зрівняв його з пенсійним віком чоловіків, що є загальноєвропейською тенденцією. Крім цього, пенсійна реформа передбачає підняття пенсійного віку для окремих категорій працівників, таких як: науковці та науково-педагогічні працівники, судді, дипломатичні службовці та інші.

Проведення пенсійної реформи вже давно назріло, і питання демографічної кризи хоч не єдине, але одне з головних. Так, як зазначалося у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», основними проблемами, що зумовлюють необхідність проведення пенсійної реформи є:

демографічна — в Україні 13,7 млн пенсіонерів. Зараз на 98 пенсіонерів припадає 100 осіб, що сплачують єдиний соціальний внесок (2011 р.);

відсутня належна диференціація пенсій залежно від трудового стажу та страхових внесків. На сьогодні 1,5 млн пенсіонерів отримують пенсії в межах одного прожиткового мінімуму, а в межах двох прожиткових мінімумів — 10,1 млн пенсіонерів;

продовжують працювати після досягнення пенсійного віку (до 1.10.2011 р.) 1,3 мільйона осіб [1, с. 57].

Слід зазначити, що відповідно до Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) (Україною не ратифікована)

нормальним пенсійним віком вважається однаковий для чоловіків та жінок вік — 65 років. Національним законодавством може встановлюватися і більш високий вік з урахуванням середньої тривалості життя й економічного становища країни [24].

Схожі положення містяться і в частині 5 — «Пенсія за віком» Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутий) (ETS № 139) (від 6.11.1990 р., Рим) [25, с. 273]. Так, у ст. 26 йдеться про те, що обставиною, за якої надається пенсія, є період життя після досягнення визначеного віку. Вік не повинен перевищувати 65 років, якщо відповідним демографічним, економічним та соціальним критерієм не буде обґрунтовано вищий пенсійний вік. Цікаво, що Європейський кодекс соціального забезпечення у редакції 1964 року [25, с. 55] цю норму прописав більш детально і визначив критерії, за яких можливе підняття пенсійного віку. Так, у ст. 26 зазначалося, що визначений вік не перевищує 65 років або такого більш похилого віку, коли кількість мешканців, які досягли цього віку, становить не менше 10 % від кількості мешканців, які не досягли цього віку, але які є старшими за 15 років. На нашу думку, такий підхід є правильним і може бути об'єктивним показником при розгляді питання про підвищення пенсійного віку.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити загальний висновок, що реформування пенсійного забезпечення має проходити із залученням широкого кола фахівців у сфері економіки, соціології, права тощо, науковців, практиків, суддів, громадськості. Має бути напрацьована концепція реформування пенсійного законодавства України, очевидним є необхідність його систематизації, свідченням чого є те, що станом на жовтень 2011 року на офіційному сайті Верховної Ради України розміщено 111 законів України, які тією чи іншою мірою регулюють пенсійні відносини. Тобто, результатом пенсійної реформи має стати Пенсійний кодекс України, що врахує положення чинного законодавства, а також закріпить новели, що удосконалять пенсійне забезпечення громадян.

Література

1. Болотіна Н. Б. Право людини на соціальний захист в Україні / Н. Б. Болотіна. — К.: Знання, 2010. — 107 с.
2. Аракчеев В. С. Пенсионное право России. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — 351 с.
3. СУ. 1918. — № 89. — Ст. 906.
4. СУ. 1919. — № 25. — Ст. 281.
5. Фирсов М. В. История социальной работы в России: Учеб. пособ. для ВУЗов. — М.: Гуманит, 1999. — 203 с.
6. Ведомости Верховного Совета СССР. — 1956. — № 15. — Ст. 313.
7. Головина Ю. С. Понятийный аппарат трудового права: монография. — Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1997. — 180 с.
8. Гордин В. Э. Чем старость обеспечить. — М.: Мысль, 1988. — 205 с.
9. Пенсионная реформа в России: причины, содержание, прогнозы / Под ред. М. Э. Дмитриева и Д. Я. Травина. — СПб.: Норма, 1998. — 245 с.
10. Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы / В. С. Андреев. — М.: Юрид. лит., 1971. — 256 с.

11. Советское право социального обеспечения: Учеб. пособ. / Под ред. А. Д. Зайкина. — М.: Изд-во Московского унив-та, 1982. — 264 с.
12. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: Учебник / Е. Е. Мачульская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2011. — 575 с.
13. Право социального обеспечения: учебник / Под ред. К. Н. Гусова — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Проспект, 2001. — 524 с.
14. Право социального обеспечения России: Учебник. — 2-е изд., испр. и перераб. — М.: Изд-во БЕК, 2002. — 486 с.
15. Право социального обеспечения : учеб.-метод. комплекс. В 2 ч. Ч. 2 : Особенная часть / И. В. Гущина [и др.]; Под общ. ред. И. В. Гущина. — Гродно: ГрГУ, 2011. — 247 с.
16. Право социального обеспечения в Україні: Підручник / За заг. ред. С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — Х.: Вид-во «ФІНН», 2009. — 434 с.
17. Сирота И. М. Право социального обеспечения в Украине: учебник / Иван Михайлович Сирота. Издание 3-е, переработанное и дополненное. — Х.: Одиссей, ОНЮА, 2002. — 432 с.
18. Шумило М. М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців. Монографія / М. М. Шумило. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 272 с.
19. Федоренко А. Сім міфів пенсійної реформ // Електронний журнал «News finance ua» від 24.03.2011 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/-/2/0/all/2011/03/24/232392>
20. Катриченко Т. Пенсійна реформа під диктовку? // Електронна версія журналу «Главред» від 15.12.10 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2010/12/15/112825-5.html>
21. Тимчук Д. «Самая гуманная в Европе»: миф о пенсионной реформе // Електронний журнал «Флот 2017» від 18.07.11 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.flot2017.com/item/editorial/40202>
22. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8.07.2011 р. № 3668 // Офіційний вісник України від 23.09.2011. — 2011. № 71.
23. Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9.07.2003 р. № 1058 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1058-15&p=1318515516057464>
24. Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.safework.ru/safework?d&nd=33302187&prevDoc=33302187&spack=110listid>
25. Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) у редакції від 6.11.1990 р. Рим (ETS № 139). Акти європейського права із соціальних питань / Заг. ред. В. М. Литвина. — К.: Парламентське вид-во, 2005. — 543 с.

М. М. Шумило

Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины,
ул. Трёхсвятительская, 4, Киев, 01601, Украина

ПЕНСИОННЫЙ ВОЗРАСТ КАК ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКТ В ПЕНСИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ

Резюме

В статье анализируется пенсионное обеспечение как элемент социальной защиты населения. Определено понятие пенсии по возрасту. Исследуется пенсионный возраст как элемент юридического состава пенсии по возрасту. Приводится международный опыт в вопросе пенсионного возраста. Делается вывод об оправданности и обоснованности повышения пенсионного возраста в Украине.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, пенсионный возраст, пенсия по возрасту, юридический факт.

M. M. Shumylo

National Academy of Science of Ukraine
Koretsky Institute of State and Law
Triokhsviatytelska, 4, Kyiv, 01601, Ukraine

RETIREMENT AGE AS A LEGAL FACT IN PENSION PROVISION

Summary

The article examines pension provision as part of social protection. The concept of old age pension. To search out a retirement age as bits and pieces of the legal retirement age. Given the international experience on the issue of retirement age. It is concluded that the justification and reasonableness of raising the retirement age in Ukraine.

Key words: pension provision, retirement age, age pension, legal fact.